

Het schrijfatelier van de auteur

Marcel De Smedt, K.U.Leuven

SAMENVATTING

De *critique génétique* bestudeert moderne auteursmanuscripten teneinde het ontstaansproces van een werk te kunnen reconstrueren. In deze bijdrage wordt het schrijfproces vanuit drie soorten documenten besproken, die, schematiserend, evenveel stadia in de genese van een werk weergeven: 1. de kladnotities; 2. het klad- en nethandschrift; 3. de verdere tekstontwikkeling. Aan de hand van manuscripten van drie Vlaamse schrijvers (Teirlinck, Streuvels, Elsschot) wordt de genese van enkele van hun literaire werken besproken.

De studie van het schrijfproces geeft ons inzicht in de werkwijze van een auteur, in (de evolutie van) zijn poëtische opvattingen, in de (auto)biografische achtergrond, etc. Bovendien kan de functie van schrappingen en uitweidingen worden achterhaald, en soms kan de definitieve tekst beter worden geïnterpreteerd door bestudering van het handschriftelijk materiaal.

1. INLEIDING

De Franse *critique génétique* heeft in de afgelopen decennia de focus gericht op de studie van de moderne auteursmanuscripten teneinde het creatieve proces van de genese van een werk te kunnen bestuderen. Kladnotities, kladblaadjes, manuscripten met schrappingen, toevoegingen, etc. bieden interessant materiaal om de werkwijze en de poëtische opvattingen van een auteur te leren kennen. Ook bij ons is er meer en meer aandacht gekomen voor de genese van het literaire werk zoals die uit kladhandschriften en notities allerlei te distilleren is. Getuige o.m. het in 2007 gepubliceerde werk *De kladbevaarders* van Dirk Van Hulle, waarin de auteur de ontstaansgeschiedenis van literaire teksten bestudeert en met talrijke voorbeelden illustreert. Het werk kadert duidelijk in de belangstelling van de *critique génétique* voor het schrijfproces. In zijn inleiding verwijst Van Hulle naar het onderscheid dat de Duitse editeur Siegfried Scheibe reeds in 1982 maakte tussen de *Kopfarbeiter*, die zijn werk in belangrijke mate in zijn hoofd zitten heeft vooraleer een woord

op papier te zetten, en de *Papierarbeiter*, van wie het schrijfproces grotendeels op papier gebeurt. (Van Hulle, 2007, p. 32) De *critique génétique* houdt zich voornamelijk bezig met het werk van de *Papierarbeiter*.

In deze bijdrage wil ik aan de hand van enkele casestudy's uit de Vlaamse literatuur het schrijfproces schematiserend in drie stadia indelen, waarbij het eerste stadium dat van de kladnotities is, het tweede dat van het (klad)handschrift, en het derde de verdere tekstontwikkeling vanaf de eerste druk omvat. De *critique génétique* maakt meestal een veel gedetailleerder indeling binnen de *avant-texte*. Zo onderscheidt Pierre-Marc de Biasi in *La génétique des textes* vier fases ('les phases *pré-rédactionnelle, rédactionnelle, pré-éditoriale, éditoriale*'), die hij nog verder opdeelt in verschillende subfases. (De Biasi, 2000, p. 34) Hij rekent de wijzigingen die de auteur na de eerste druk aan zijn werk aanbrengt uitdrukkelijk – en terecht – mede tot de genetische interpretatie.¹ In dit opzicht is de term *avant-texte* enigszins misleidend, en mag de *critique génétique* in ieder geval niet beperkt worden tot de studie van alles wat de eerste publicatie van het werk voorafgaat.

Aan de hand van bewaarde kladnotities (paralipomena) van de roman *Het gevecht met den engel* van Herman Teirlinck wil ik onderzoeken wat deze notities ons kunnen vertellen over de manier waarop de auteur zijn gedachten formuleert, ideeën uitwerkt, karakters van personages vastlegt, aanzetten tot hoofdstukken neerschrijft, kortom hoe ze ons kunnen inlichten over de werkwijze van de auteur. Wat het kladhandschrift ons kan bieden zal ik nagaan in een paar manuscripten van werk van Streuvels ('Kerstmis in Niemandland' en 'Het leven en de dood in den ast') en van Elsschot (*Kaas* en *De verlossing*). Schrappingen en toevoegingen in de tekst moeten ons iets kunnen meedelen over werkwijze en poëtische opvattingen van de auteur, externe invloeden, autobiografische elementen, etc. Tenslotte zal ik aan de hand van de vergelijking van een passage uit de eerste en de tweede druk van Streuvels' roman *De teleurgang van den Waterhoek* aantonen dat wijzigingen na de publicatie van de eerste druk belangrijk kunnen zijn zowel voor de receptie-studie als voor de ontstaansgeschiedenis van het werk.

Het is evident dat het schrijfproces maar kan worden gereconstrueerd voor zover er sporen op papier overgeleverd zijn. Soms zijn er alleen maar kladblaadjes, soms is er alleen maar een kladhandschrift, soms een nethandschrift, soms een kopij voor een latere druk, en heel soms zijn al deze elementen samen aanwezig.

¹ 'Ces métamorphoses appartiennent de plein droit au champ des études génétiques' (De Biasi, 2000, p. 49).

2. KLADNOTITIES

Met betrekking tot kladnotities zou ik zoals gezegd kort de casus Herman Teirlinck willen behandelen, en met name het eerste hoofdstuk van het tweede deel van de roman *Het gevecht met den engel* (1952) onder de titel 'Ida en Achiel'. (Teirlinck, 1952, deel II, p. 1-99) Van deze roman is eveneens een (klad)handschrift overgeleverd.² Het stuk 'Ida en Achiel' is perfect als apart verhaal te lezen; het is derhalve niet te verwonderen dat het als dusdanig in 1949 als voorpublicatie in het *Nieuw Vlaams tijdschrift* is verschenen. Het manuscript is gedateerd op 29.12.48.

Grof geschetst komt de inhoud hierop neer: de weduwnaar Toontje Rozier, koster van Welriekende, heeft twee dochters, Ida en Fientje. Zijn zuster Celesta woont bij hem in. In zijn winkel (de 'Karot') verkoopt hij o.m. tabak en handgemaakte kaarsen. Via de pastoor ('Iffratje'), kan ook Achiel Jeroen, die in onmin leeft met zijn vader Klaus Jeroen, een kamer betrekken in het huis van de koster. Achiel, die achtereenvolgens in een slachthuis en bij molenaar Sante werkt, is een losbol die graag drinkt, en geregeld in het café De Fezant op de Achterlap bij madame Casimir en haar dienstster Swaske vertoeft. Bovendien geraakt hij betrokken bij vechtpartijen. Het neemt niet weg dat Ida, die een aanzoek van onderwijzer Valeer Verrept afwijst, op hem verliefd wordt, en dat er van trouwen wordt gesproken; totdat blijkt dat Achiel Fientje zwanger heeft gemaakt en hij derhalve met Fientje moet trouwen. Na enkele maanden wordt een dochttertje Zoë geboren. Fientje bevalt nog van een doodgeboren kind en heeft nog een misval. Na een fatale vechtpartij met dodelijke afloop komt Achiel als een razende thuis het geld opeisen, en wanneer het zwangere Fientje dat niet snel genoeg kan bezorgen, takelt hij haar danig toe zodat ze korte tijd daarna aan een bloedstorting overlijdt. Achiel gaat voor acht jaar de gevangenis in. Later zal hij zich nog vergrijpen aan zijn veertienjarige dochter Zoë. Ida betrapt hem; beide vrouwen kunnen Achiel overmeesteren, waarbij Zoë hem met het strijkijzer zwaar toetakelt. Ida waakt aan zijn sterfbed, en heeft nu het gevoel eindelijk alleen en verbonden te zijn met hem.

In een map ('fiches' T176 / 14A) vinden we een synopsis met namen van personen die in de episode 'Ida en Achiel' optreden. Doch de familieverhoudingen kloppen niet met de uiteindelijke gepubliceerde versie. Immers, Ida en Fientje zijn in de synopsis de kinderen van bureeloverste mijnheer De Bie en Katrien,

² Kladnotities en manuscript berusten in het AMVC-Letterenhuis onder nr. T176.

en Achiël en Fientje hebben er drie kinderen: Zoë, Kamiël en Ernest. Mijnheer De Bie figureert trouwens ook nog in de eerste laag van het manuscript; zijn naam wordt er vervangen door die van de jonge schoolmeester Valeer Verrept. In een begeleidende notitie bij de synopsis heeft Teirlinck een en ander verklaard:

Elk [sic] episode werd op zichzelf als een historisch geval chronologisch ontleed en psychologisch verantwoord in een gedetailleerd plan als een synopsis uitgewerkt.

Het gebeurt dat niet alle punten van het plan en niet alle gebeurtenis [sic] daarin vooropgesteld in de definitieve tekst worden opgenomen.

—

Dit is een voorbeeld van synopsis voor het [sic] episode “Ida en Achiël”. Men zal opmerken dat zelf [sic] de namen in het uiteindelijk verhaal niet werden bewaard. Elke synopsis is vrij materiaal. (Fig. 1)

In een andere map (‘fiches, ongebruikt’ (T176 / 14A)) zit een uitgewerkte synopsis van vijf dichtbeschreven folio’s – chronologisch, rijkelijk voorzien van data – die grotendeels is opgebouwd volgens het hierboven vermelde schema. De plot is een mengeling van elementen die achteraf in het uiteindelijk tot stand gekomen verhaal zijn opgenomen plus evenveel elementen die afwijken van de gedrukte tekst. Het is duidelijk dat deze synopsis de oerversie van het hoofdstuk ‘Ida en Achiël’ is en dat de auteur voor zijn definitief verhaal heel wat elementen uit deze versie heeft gebruikt. We moeten derhalve op onze hoede zijn met de algemene kwalificatie van ‘fiches, ongebruikt’ op de map waarin deze synopsis zit.

Naast lijsten van personages en synopsisen hebben heel wat aantekeningen te maken met de karaktertekening of fysieke eigenschappen van de personages. Toontje Rozier bijvoorbeeld

Zegt altijd een hoop welsprekende dingen in zijn verbeelding. Maar dan is hij uitgepraat en zegt niets meer, of zoo maar een korte conclusie, alsof de rest gezegd was. (Map ‘fiches, ongebruikt’ – T176 / H14A)

Koster, genaamd de Pomelee wegens die roste vlekken en zijn plat bruin haar, draagt een zwart kalotje, want hij lijdt aan kronisch lossen hoofdzweer. Een door en door braaf ventje. (...). (Map “fiches”, T176 / H14A – karot)

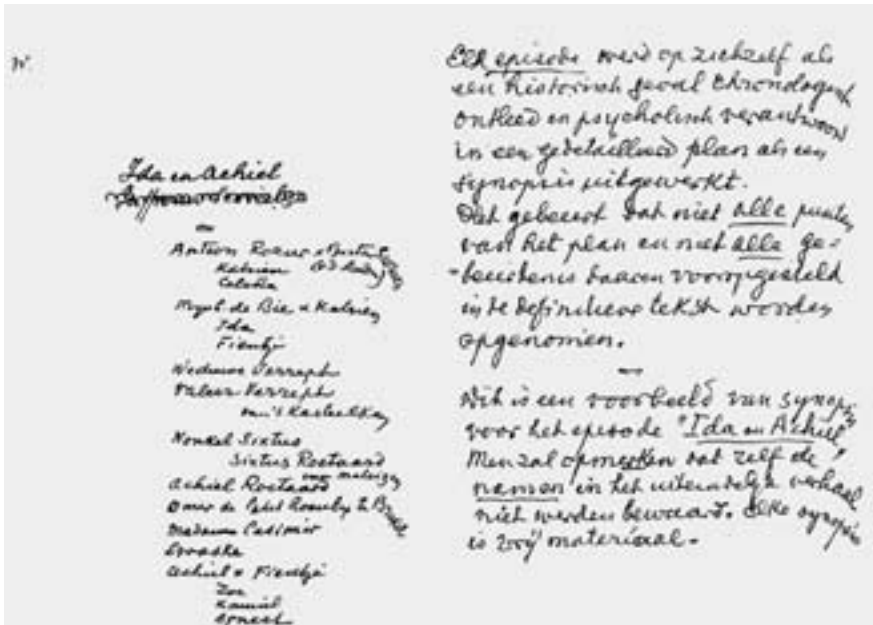

Fig. 1: Kladnotities van *Het gevecht met den engel*.

Ida wordt o.m. als volgt getekend:

Ze voelt de wondere angsten opgaan in haar bloed. Ze is bang. Maar ze houdt van die bangheid. Ze zoekt het gevaar. Zij loopt er heen, in 't ijle, gelijk de honden en katten, als de tijd is aangebroken. (...). (Map 'fiches', T176 / H14A)

Over Achiel vinden we o.m. deze korte notitie in de blaadjes: 'Hij draagt een vilten hoedje, maar 't kan op zijn hoofd niet houden, van wege de zware haarlokken. De hoed lijkt veel te klein.' (Map 'fiches', T176 / H14A – karot). In het boek is de idee van de te kleine vilten hoed geïncorporeerd in de positieve evolutie in het gedrag van Achiel, die 's morgens naar zijn werk in de slachthuizen van Eigenbrakel trekt en 's avonds 'op geregelde stonden' weer thuis komt:

Tante Celesta heeft hem een vilten hoed gekocht, die hem een beschaafd uitzicht geeft, naar zij zich inbeeldt. Doch, op de olijvenkop staat de hoed eerder potsierlijk. Eigenlijk kan hij er niet op staan, van wege de te drukke ruigheid van het haar. Achiel draagt hem dan in de hand, en dat heeft ook zijn fatsoen, meent zij. (Teirlinck, 1952, deel II, p. 35-36)

En tante Celesta zelf, de zus van Toontje Roziers overleden vrouw, wordt in het boek schitterend getekend, naar een notitie die reeds op een kladblaadje stond:

Tante Celesta de verwares

Zij is klein. Loopt zwierend. Zet netjes het eene voetje voor het andere, alsof zij op een gespannen touw danste. De rechterhand met het tasche [sic]. De linker *zwier* zwaaiend halverwege van het lichaam, om het evenwicht te behouden. Aldoor glimlachend. En blozend. En even uit haar asem. Zij is een allerbeminnelijkst verschijnsel. (Map 'fiches', T176 / H14A – karot)

Dat wordt in het boek:

Zij is klein en rond. En zij heeft een eigen manier om voetje vóór voetje op één lijn te zetten. Het lijkt wel of zij dansend aantreedt. Haar koffertje draagt zij op haar heup, terwijl de linkerarm half opgetild rhythmisch langs zweeft. Merkwaardig hoe een zo lijvig mens een zo lichte cadens kan houden. (Teirlinck, 1952, deel II, p. 13)

Andere aantekeningen zijn dan weer beknopte schema's die in het boek verder zijn uitgewerkt. Zo is er de passage waarin Achiël Ida meeneemt naar het slachthuis om haar te tonen hoe een dier geslacht wordt. De aantekening luidt:

Bezoek op de slachthuizen. Achiël's kennis van de anatomie. De dood van den stier. De teelballen. Huiverende benadering van het levensmysterie. Achiël onbevangen, realistisch, zonder emotie. Maar Ida bezwijkt en haar bloed wordt zoel en warm, terwijl zij zou willen vluchten, het leven uit. (Map 'fiches, ongebruikt' met envelop 'nutteloze of verwaarloosde fiches', T176 / H14A) (Fig. 2)

Op basis van deze korte notitie tekende de auteur in het boek een episode waarin het slachten plastisch wordt beschreven, zij het dat het daar om een os gaat, en er derhalve geen sprake meer is van teelballen. (Teirlinck, 1952, deel II, p. 38-39)

In de map 'fiches T176 / H14A – karot' zit ook een merkwaardig blaadje waarop onder de titel 'Toponymie' Teirlinck o.a. een reeks straatnamen noteerde, een paar merkwaardigheden van de Sint-Janskerk opsomt ('Preekstoel: Jezus en de 4 Evangelisten / mooie Krist'), het kerkhof beschrijft ('Een parkje, triestig, verlaten – met gras, wild'), het pastoorshuis typeert en enkele

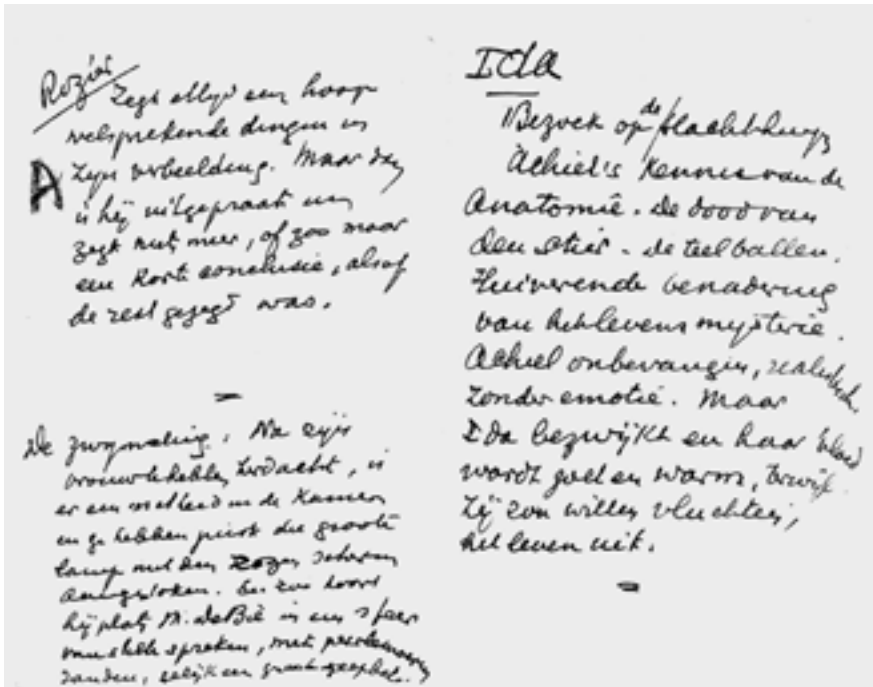

Fig 2: Kladnotities van *Het gevecht met den engel*.

handelszaken vermeldt. De auteur is met andere woorden de setting van zijn verhaal de visu gaan vastleggen. Dit kadert trouwens in zijn algemene werkwijze waarbij hij zich het ‘plan van Welriekende’ ‘als een levendige realiteit [heeft] voorgesteld’ die hij trouwens minutieus op een kaart heeft uitgetekend.³ (Fig. 3)

Het mag duidelijk zijn dat Teirlinck in een rigoureuus-pijnlijk schrijven en herschrijven van schema’s en karakters *gewrocht* heeft op zijn werk. Zijn manier van werken blijkt duidelijk uit de overgeleverde paralipomena. Als voorbereiding tot het schrijven van zijn roman legt hij een lijst met namen en karakters van personages aan, geeft hij een plan en/of een uitgewerkte synopsis van de inhoud, aanzetten van alinea’s, toponymische gegevens, etc. Het komt allemaal voor in de kladnotities als zoveel puzzelstukjes die de auteur kon gebruiken bij de verwerking tot een logisch geheel. Een denker op papier, inderdaad.

³ Cfr. ook een brief van 26 oktober 1957 van Teirlinck aan Willem Pée (AMVC-Letterenhuis, T176 / B1).

Toponymie

Beurs → Vlaams veld Vlaamweg
Klaamke Pover
Markt Gentse Vlaamweg
Lind Vlaamse Vlaamweg
Graaf v. Vlaamweg
→ het Laak
S'aus parochie

de Markt, de Prado
H Gemeentehuis
de Karpel (employis)
Pastorijstraat
Saerthuystraat
Koorstraat
Horensuiter
Beekstraat

veers op naar de Vlaamwitten
in 's Zwaart Vlaamweg
in 's Vlaamweg

Keek - de H. S'jan - in keruciel
H Tom van Vlaam de ghewin
Theeksteal : jeens in de
H Evangelisten
moore Krist

Werkhof - Een partige, triestig, volatus-
mit gras, wild. Iet triestige
maar niet af toelike pastoorhuis
mit de lantaard.

de overgebleven: Petit Benefice
Patisserie
Papierhandels, desmed
In het dorp (vol)
In de klok (overgeven)

Fig. 3: Kladnotitie van Het gevecht met den engel. Toponymie.

3. (KLAD)HANDSCHRIFT

Misschien nog interessanter dan de paralipomena is het manuscript van de auteur, en dan vooral het kladhandschrift. Het is het laboratorium van de tekst, de plaats waar de tekst stilaan vorm krijgt. Aan de hand van een paar kladhandschriften van Stijn Streuvels en Willem Elsschot zal ik onderzoeken in welke mate deze manuscripten ons iets kunnen zeggen over werkwijze en poëtische opvattingen van de auteur, over de functie van schrappingen en uitweidingen, over autobiografische elementen, bronnen, etc.

Van Streuvels' kerstverhaal 'Kerstmis in Niemandland', de novelle die in 1926 in de bundel *Werkmensen* verscheen, zijn er twee handschriften overgeleverd, respectievelijk onder de titel 'Kerstmis' en 'Kerstmis in Niemandland'; daarnaast is er een exemplaar van de Excelsioruitgave bewaard waarop de auteur wijzigingen aanbracht, en dat als kopij voor de tweede druk heeft gediend.⁴

'Kerstmis in Niemandland' is de geschiedenis van Verhelst die, nadat in de oorlog zijn boerderij vernietigd werd, fabrieksarbeider is geworden. Terugkeren naar zijn vroeger gelukkig bestaan als boer is een hersenschim. Maar in de kerstmis hoort hij zijn zoontje het kerstlied zingen, wat bij hem een ommekeer teweegbrengt en hem weer vreugde in het leven schenkt. Wanneer dan ook de mededeling komt dat hij een forse oorlogsschade kan krijgen, zodat hij naar zijn vorig boerenleven kan terugkeren, denkt hij dat hij moet kiezen tussen het huidige kerstgeluk en zijn toekomstig geluk als boer. Tot overmaat van ramp voor zijn vrouw Pauliene zegt hij dat, bij noodzakelijkheid van keuze, alles beter kan blijven zoals het is. Zo eindigt het oorspronkelijk verhaal althans. In de tweede druk (1930) valt de noodzaak van keuze tussen beide vormen van geluk weg, en worden beide zelfs met elkaar verbonden.

Een willekeurige bladzijde uit het kladhandschrift 'Kerstmis', toont ons de tekst in statu nascendi. Zo beschrijft Streuvels in een zin met een paar schrappingen en toevoegingen het behaaglijke gevoel van saamenhorigheid dat de parochianen bezielt in de nachtmis met Kerst (p. 11-12). Op een apart blaadje werkte de auteur de ene zin uit tot een heuse alinea. En ook de volgende zinsnede kon Streuvels niet tevreden stellen. Hij vulde het begin ervan ('Hier in dat heilig beluik') aan, alweer op een apart blaadje. Wat verder op de bladzijde (p. 12) zien we aan de hand van de onmiddellijke varianten hoe Streuvels in de praktijk 'dacht' op papier. (Fig. 4)

⁴ Een en ander aanwezig in het AMVC-Letterenhuis ('Kerstmis', S 935 / H14; 'Kerstmis in Niemandland', S 935 / H14; 'Werkmensen', S 935 / H24).

Een kristalheldere kinderstem zingt in de nachtmis een kerstlied. In het kladhandschrift staat hier tweemaal de simpele aanduiding ‘Kerstlied’ (p. 13 en 14). In het nethandschrift – en daarna ook in de gedrukte tekst – worden de zes strofen van het kerstlied opgenomen, telkens met bindtekst ertussen. In de gedrukte versie is er geen bronvermelding, en hebben we er het raden naar vanwaar Streuvels de tekst van het lied gehaald heeft. In het nethandschrift heeft hij zijn bron wel vermeld. Het lied heeft hij blijkbaar gevonden in Gezelles tijdschrift *Rond den Heerd* uit 1868.⁵

Denken op papier zien we ook in het handschrift van ‘Het leven en de dood in den ast.’⁶ Twee aspecten springen daarbij in het oog. Enerzijds zijn er de gevallen waar Streuvels een alinea schrijft, herschrijft en/of verder uitwerkt; anderzijds zijn er de zinsnedes waarin de auteur in zekere zin zichzelf bepaalde (schrijf)taken oplegt. Een paar voorbeelden ter illustratie.

Blomme verhaalt een ontmoeting met een meisje tijdens een uitstap in zijn jonge jaren. Bij het afscheid aan het Scheldeveer gaf ze hem een kus die hem lang bijgebleven is; immers ‘van kussen wist ze meer af dan ik’. Waarop Hutsebolle en Fliepo vragen wat er dan zo speciaal aan was. De passage waarin al een aantal schrappingen voorkomen – zo bijvoorbeeld dat het meisje ‘voorzeker geen achttien jaar’ was –, is geheel doorstreept (p. 22) en herschreven (p. 23). We vernemen er iets meer over die kus: ‘van kussen wist ze een truk die nooit in mijn gedacht was gekomen.’ In de gedrukte tekst wordt het ‘den truc dien ze god-weet-wààr moest geleerd hebben’ (p. 154). (Fig. 5)

Na Blommes relaas over zijn amoureuze wederwaardigheden, blijft ‘de geest van ‘t verhaal hangen’ en de anderen (Fliepo, Hutsebolle) herleven nu ook de atmosfeer van hun jeugdijaren. Nu zijn ze echter zelf oud geworden; heel wat mensen bestaan nog enkel in de herinnering (‘als ze opgeroepen worden’ als duidelijk onmiddellijke toevoeging) (manuscript, p. 28). In hun geheugen halen ze allerlei gebeurtenissen op, en de alinea over wat gezegd en wat verzwegen wordt, heeft Streuvels een paar keer geschrapt en herschreven. Bovendien schreef hij op de pagina van de eerste schrapping twee alinea’s die verderop uitgewerkt worden. De ene over Fliepo die gelijk is aan ‘een knaap die aan de laatste bladzijde van zijn boek gekomen is, en zou willen dat de geschiedenis voortduurt’ en over Hutsebolle die ‘ongevoelig sceptisch

⁵ Cfr. de aantekening ‘(Lootens bl.17) Jacobus Spillebeen 1697) Zie R.d.Heerd, 4de jaar bl.38’ (p. 19). Het lied is inderdaad te vinden in *Rond den Heerd*, 4/5 (26 december 1868): 38-39.

⁶ Het handschrift berust in het AMVC-Letterenhuis, S 935 / H15.

22

~~Dat ze mij voor 't afscheid een kus gaf - een de
 twee anderen het gevaar werden, wist al af te loopen
 - maar met ik had toen had ik al veel misjes
 gekust, maar voor den eersten keer onderzocht ik
 (met Dees iets) met de laatste dampniet, dat mij nog
 al mijn bloed naar den kop jaagde. Dreef en mijn
 herte daer stillestaan van. ^{Seulk en jongs dink nog}
~~van kussen wist ze niet al dan or ^{4. jongs dink nog}
 dat hij gebleef... dit is meer of dan ik, ^{4. jongs dink nog}
 het is mij
 Hutsebolle en lange hopen...
 Fleepo kaken op rechten 't roof op:
 - Wat was dat & met die kus?
 - Ik heb het zelfs aan Dolfliet noch aan Wippen
 niet gezien. ~~maar dat mocht hij was een gebleefens
 ruffe van haren jeun - ^{want het was}
 lang dink, ^{en misschien was het}
 dat toen met mijn hoofd heb gestoken om haer
 roep roef
 (Blomme had hij inpering het gevaar van 't geen
 van zegen en verzuygen maet; ^{onderscheid in}
 in zijn meening was ~~en~~ het nichte van Dolfliets
 tante en gebleefens ruffe, en 't geen hij daar bij
 't veer aan de schelde ondervondt had, had hem
 schuw gemaakt ^{heer} roep weer te zien.)
 - ...~~~~~~

Fig. 5: Het handschrift van 'Het leven en de dood in den ast'.

tegenover Blomme' is. De andere alinea over dingen 'die men ondergaan moet als het noodlot', en waarvan de essentie een paar pagina's verder wordt verwoord na de beschouwingen van Hutsebolle in verband met zijn eigen avonturen (Streuvels, 'Het leven en de dood', p. 164).

Naast de gewone schrappingen en toevoegingen zijn er in het handschrift ook andere elementen die ons iets leren over Streuvels' manier van werken. De doorlopende tekst (in inkt) wordt af en toe (in potlood) onderbroken door zinnen en zinsfragmenten waarin de auteur een paar kerngedachten weergeeft van wat hij in de volgende alinea's of bladzijden zal schrijven. We kunnen het ons zo voorstellen dat Streuvels op een bepaald moment ophield met

zijn gedachten ~~zeleuiper~~. 11
 die ~~simpel aan't~~
 - Beschot - waarden - Schermeu
 - De jonge boer één met zijn eend-
 lijken hengst - (onlangs nog geschar-
 minkeld werd - zijn 7de meid die ^{op't hof} misbruikt
 op straat wordt gezet -
 Zijn binnenwaartsche blik wijdt over
 een ringsicht - vol zon - waar de kinderen
 den meid naroeven ^{reupde in de Cuelt}
 : Waar zit de zot ?
 Kortkarsig - groos - (zie de B.)
~~has~~
~~haer~~
~~vrouw~~
~~zot~~
~~siene~~
~~het heien - den hengst~~
~~belinkt als de lach - d. boer~~
~~en geweldigen hengst -~~
Armechtig

Fig. 6: Het handschrift van 'Het leven en de dood in den ast'.

schrijven aan zijn verhaal, en snel een paar later uit te werken ideeën noteerde. Zo bijvoorbeeld vinden we op p. 11 van het manuscript enkele al dan niet geschrapte flarden van zinnen, o.a. over de jonge boer die men hoort wegrijden om de bloemetjes te gaan buitenzetten:

De jonge boer – één met zijn eendlijken hengst – (onlangs nog geschar-
 minkeld werd – zijn 7de meid die hij op 't hof misbruikt op straat wordt
 gezet.⁷

⁷ In de gedrukte tekst wordt het pas 'de derde meid' (Streuvels, 'Het leven en de dood', p. 145).

Verder op de pagina staat o.m. ‘het heien v. den hengst klinkt als de lach v.d. boer’ en ‘en [sic] geweldigen hengst’. Het zijn losse ideeën die Streuvels verder uitwerkt tot de passage waarin de jonge boer te paard wegrijdt om ‘zijn lusten’ te gaan vieren en waarin de beschouwingen staan over de meiden die werden misbruikt en over de ‘scharminkeling’⁸ die vorige zomer had plaatsgevonden. (Fig. 6)

Een gelijkaardig procédé vinden we op p. 34 van het handschrift. Streuvels onderbreekt (in potlood) Hutsebolles verhaal over de zetel die zijn ouders jarenlang begeerd hadden. De tekst in potlood geeft eerst een bedenking die grotendeels in de uiteindelijke versie terecht is gekomen, en dan enkele zinsflarden die verder zullen worden uitgewerkt: ‘Verhaal v.d. zetel gaat door – daarna – Blomme’s marotte – koeiplekje – verwachting van een groot geluk’ (p. 34). En wanneer Blomme droomt dat hij voor de hemelpoort zijn beurt staat af te wachten, noteert Streuvels in potlood: ‘eerst een oordeel bijwonen van een rechtveerdige’ (p. 58), waarna in de tekst Sint-Pieter inderdaad de man die Blomme voorafgaat plechtig toespreekt en de hemelpoort laat binnentreden. (Fig. 7)

Op basis van het handschrift van ‘Het leven en de dood in den ast’ kunnen we weerom stellen dat Streuvels grotendeels een ‘denker op papier’ was. Het noteren van zinsneden en flarden tekst die verderop moeten worden uitgewerkt, is daar alvast een bewijs te meer van.

Leren we aan de hand van een kladhandschrift procédé en werkwijze van een auteur kennen, in menig geval kan het handschrift bijdragen tot een betere, een juistere lectuur van het gepubliceerde werk of kan het ons inlichten over bronnengebruik van de auteur, beïnvloeding, verwerking van (auto)biografische elementen, etc. Een paar manuscripten van werk van Willem Elsschot, o.m. *Kaas* en *De verlossing*, bieden in dit opzicht sprekend illustratiemateriaal.

Zoals bekend handelt *Kaas* over kantoorclerk Frans Laarmans, die via zijn broer (een dokter) terecht komt in de avondbijeenkomsten van de heer Van Schoonbeke. Via deze wordt Laarmans vertegenwoordiger van een Nederlandse kaasfirma, maar hij is geen zakenman en krijgt de geleverde kaasbollen aan de straatstenen niet verkocht. Uiteindelijk keert hij terug naar zijn kantoorkruk.

Laarmans hoort duidelijk niet thuis in het gezelschap van advocaten en kooplieden op de avondbijeenkomsten bij Van Schoonbeke. Als reactie op de

⁸ Het volksgebruik dat het volk avonden na mekaar lawaai komt maken rond huis of hof waar iemand woont die een meisje heeft bedrogen.

- Bij ons viel 't gedacht op een zetel, - 't ~~taal~~ 34
~~over de vader en moeder taal van leven~~
~~over de vader en moeder taal van leven~~
 kwamen ze nooit ^{de vaderen aan een ~~knippen~~} toe, en als er een ^{knippen} spronke weg-
 lag, waren de jongens hem braak persekurd,
 meest vader nieuwe schoen hebben, of was er
 herstel aan 't huis, ... ~~en de zetel was uitgesteld~~
 of de nacht meest betaald worden, en de zetel
 werd weer voor een jaar uitgesteld. Maar
 bij winteravonden, als we allen rond den heerd zaten,
 kwam hij weer te berde, - 't seken ons dat die
 zetel het geluk zelve was, dat we toen sehatryke
 zonden zijn, eens dat we hem hadden, en we
 dreven het malkeer op, godaniffy dat we er al
 zo veel naar verlangden als vader en moeder zelf.
 Als er van den zetel gesproken werd, was 't seken
 dat 't goed zat, anders. in tijden van krot en
 megerie, ware 't ~~afspelen~~ te gek geweest er van
 aan te danken. Vader en moeder zijn met dat
 gedacht oude menschen geworden
 (Zie, zie - interfectie v. Blomme) ~~en~~ Lij on-
 gersbrut de deugd van 't geen hem als een gete drom-
 best best zijn ~~er~~ lang vervuld had, ook bij an-
 der bestond - ~~en~~ ~~de~~ oordeelt het best er zich
 niet in te mengen, maar haist best aandachtig.)
 - Verhaal v. D. Zetel gaat door -
 Daarna - Blomme's marotte - Koei plekje -
 verwachting van een groot geluk

Fig. 7: Het handschrift van 'Het leven en de dood in den ast'.

gesprekken van de heren moet hij zich beperken 'tot knikken, lachen of wenk-
 brauwen optrekken.' (Manuscript, p. 11) In de marge heeft Elsschot hier ach-
 teraf enige toelichting bijgeschreven over de angsten die Laarmans in dit
 gezelschap uitstaat. Bovendien, vermits de heren Laarmans' naam moeilijk
 kunnen onthouden, beperken zij er zich toe zich tot de gastheer wendende te
 zeggen: 'votre ami prétend que les libéraux...', waarbij de auteur achteraf
 interlineair de bedenking heeft toegevoegd: "'votre ami" beteekent dan tevens
 dat V.S. er mooie vriendjes begint op na te houden'. (Fig. 8)

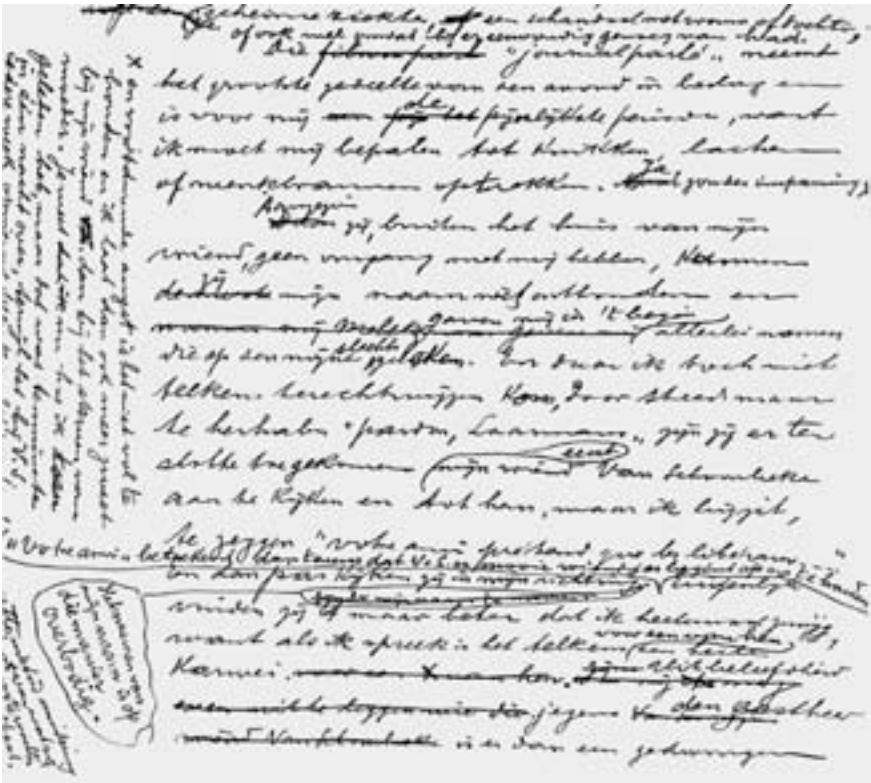

Fig. 8: Het handschrift van Kaas.

Eigenlijk kan Laarmans maar beter zwijgen in dit gezelschap. Toch wil hij ook wel eens een woordje meespreken, en wel wanneer de heren praten over allerlei restaurants waar ze gedineerd hebben. De passus over de restaurants heeft Elsschot overigens achteraf bijgeschreven, gedeeltelijk in de marge, gedeeltelijk op de linkerpagina. In de eerste laag van het manuscript staat er in dat verband niets over restaurants. Elsschot brengt het thema ter sprake in de toegevoegde tekst in de marge en ter linkerzijde, dus in een latere ‘schrijflaag’ (manuscript, p. 12 en 12 verso). Een van de vrienden meldt dat hij vorige week samen met z’n vrouw in Dijon ‘une bécasse’ (een snep) heeft gegeten, waarop de vrienden allerlei restaurants opnoemen; Laarmans waagt ook een naam van een gelegenheid waarover hij jaren geleden gehoord heeft van een schoolkameraad: ‘Le Jean Bart à Dunkerque est aussi très bien’. Maar hij heeft pech: een van de aanwezigen weet te vertellen dat dat restaurant al jaren gesloten is.

De functie van deze uitweiding op het handschrift is duidelijk. Door deze korte restaurant-episode in te lassen wil de auteur beklemtonen dat Laarmans als eenvoudige kantoorklerk niet thuishoort op de avondlijke bijeenkomsten. Bij het minste wat hij zegt, is hij de risee van het gezelschap. Waarom blijft hij dan komen? Ook de verklaring hiervoor is achteraf op het manuscript toegevoegd: Laarmans blijft deelnemen aan de bijeenkomsten omwille van zijn broer de dokter, die via Van Schoonbeke wel eens patiënten krijgt; anders zou hij ‘het heele gezelschap al lang naar den duivel hebben gezonden.’

Toevoegingen in de marge en tussen de regels geven het verhaal meer kleur. Daarenboven zijn ze meestal functioneel en dragen ze dikwijls bij tot een betere interpretatie van de uiteindelijke tekst. Er zijn in het manuscript van *Kaas* heel wat functionele toevoegingen en uitweidingen te vinden. De nucleus van het oorspronkelijke werk was trouwens nog veel kleiner van omvang dan de uiteindelijk gedrukte tekst (De Smedt, 2006, p. 23-38). Het is inderdaad een procédé dat in heel wat handschriften van Elsschot voorkomt: de auteur schrijft (meestal in korte tijd) de eerste versie (of althans de eerste laag) van het werk neer, en gaat dan achteraf in concentrische cirkels de kern uitbreiden door links en rechts een zinsnede of een alinea ter verduidelijking toe te voegen. Dikwijls hebben de korte inlassingen een ironisch effect.

Een kladhandschrift kan ook de achterliggende reële feiten blootleggen waartegen de fictie van de roman zich afspeelt. Dit is bijvoorbeeld het geval in de eerste laag van het manuscript van *De verlossing* van Elsschot.⁹ *De verlossing* is het verhaal van Pol Van Domburg die een winkel heeft in het dorp Groendal en in felle ruzie leeft met de parochiepastoor Kips. Op zijn sterfbed schiet hij de bijgeroepen pastoor neer.

Er liggen nogal wat autobiografische elementen aan de basis van deze roman en dat is nog duidelijk te merken in het kladhandschrift. Het dorp Groendal is er aanvankelijk Blauwberg, een gehucht van de gemeente Herselt waar Elsschot in zijn jeugd vakanties doorbracht bij zijn oom Filip Van Elst (Flup in de eerste laag van het manuscript), die er een kruidenierszaak had, en het als vrijdenker met de pastoor aan de stok had (hij heeft hem wel niet vermoord!). Er zijn nog andere reële namen in het manuscript (De Smedt, 1999, p. 26), feit is in ieder geval dat Elsschot alle verwijzingen naar reële plaats- en persoonsnamen geschrapt en vervangen heeft. We hebben hier een mooi

⁹ Kladhandschrift, nethandschrift en typoscript in AMVC-Letterenhuis, H / E285, mappen 3 en 4.

voorbeeld van de wijze waarop een kladhandschrift ons kan tonen hoe autobiografische elementen aan de oorsprong van een verhaal kunnen liggen, en hoe de auteur deze elementen gefictionaliseerd heeft.

We bekijken nog even de passage in het handschrift waar Elsschot de kwaliteiten van de ideale (tevens van de vroegere) pastoor opsomt en de nieuwe pastoor introduceert. De oude pastoor bewoonde een mooi huis met een prachtige tuin; hij werd zelden lastig gevallen door superieuren, ‘omdat het gehucht zoo afgezonderd/afgelegen was’ stond er eerst, vervangen door ‘omdat je van ‘t station nog zoo’n vreeselijk eind te loopen had’; de af te leggen afstand wordt daardoor wat concreter gemaakt, en we zien in onze verbeelding de puffende superieur die de vermoeiende voetreis zoveel mogelijk wil vermijden. Op de linkerzijde heeft Elsschot, in een wat andere schrijfdeductus, nog enige elementen toegevoegd: in de schrappingen aldaar staat een allusie op het feit dat Flup zijn vrouw Bernardien geregeld een pak slaag bezorgt (cfr. ‘door niet tegen Flup op te treden’), wat trouwens een van de basisthema’s van het boek is. Verderop wordt dan de komst van de nieuwe pastoor te Blauwberg aangekondigd, een gebeurtenis die veel gewichtiger is dan ‘de val [van] een koning en het uitroepen van een republiek’. Dan worden de kwaliteiten van een goede pastoor opgesomd, waarbij alweer enkele extra’s op de linkerzijde worden toegevoegd. Ook op de linkerzijde van de volgende bladzijde trouwens:

Al kan je zeventien talen spreken, boekhouden, toveren en op je hoofd staan, dan vinden de menschen gelovigen je tóch nog minder knap dan hun pastoor, als ze tevreden over hem zijn.

~~De bevolking is daar zéér ongeletterd en bijgelovig, maar dom zijn de menschen daarom toch niet, zij beseffen tenminste hun geestelijke minderheid en zijn dan ook~~

[gaat verder op de rechterzijde] ~~zoo~~ even trots op ~~hun~~ een geschikten pastoor als een koopman op een nieuw kantoorgebouw, /na uitbreiding van zijn zaak/

De mensen vergelijken hun pastoor met die van omliggende gemeenten, ‘zijn buik, zijn snuifdoos, /zijn meid/, ~~zijn hond~~, zijn stemklank, /en zijn hond/, (...)’. Al die hoedanigheden waren de oude pastoor aangeboren.

Dan wordt de nieuwe pastoor geïntroduceerd, een man met ‘een grooten neus’ en maar één oog. ‘Hij keek niet naar den grond, zooals de meesten doen’ is interlineair ingelast. Ook stapt hij met grote schreden, als iemand die een

At die tijden ^{waren} ~~gheen~~ ^{legde} den ongeen ^{parochie} ~~parochie~~
 aangelien. ~~Hij had al zijn parochie~~
~~in zijn zak en weder dekwis~~
 Al die ~~parochie~~ ^{parochie} ~~parochie~~ ^{parochie} ~~parochie~~ ^{parochie} ~~parochie~~
 dullen pastoor aangelien. Hij was
 een oude wijze man, die veel had
 meeemaakt en die dadelijk liepen
 had
 de nieuwe pastoor had een groeten
 neus die naar omle met een kledel in
~~hossiden en maar een oag.~~ ^{zijn naam was Frans} ~~heel pret~~
~~gaten niet met hem waken, dan~~
~~deed niet naar den grond, zoals de meeste~~
~~de deed de meeste dadelik en hij liep~~
 met grote schreden, als iemand met
 die een gewone broek aan heeft
 in plaats van een ^{lijfrok} ~~broek~~ F die ^{voor} ~~heer~~ ^{het}
 eerst gaf en kellen elkaar ^{met verdomming}
 aan, doch ieder wachtte ^{grootheid} ~~dat de andere~~
~~een zijn meening zou uitspreken. Maar allen~~
~~begeeften dat de pastoor wit was.~~
 Hij deed dadelijk ^{de pastoor} ~~hij deed~~ ^{de pastoor}
 dingen. Het tuintje ^{de pastoor} ~~voór~~ ^{de pastoor}
 went ~~reeds de laatste~~ ^{da dadelik} ~~dag~~ met traliewerk
 afgezet, omdat er soms honden kwamen spelen
 de dienst en verkers van de pastoor; die al.

Fig. 9: Het handschrift van *De verlossing*.

gewone broek aan heeft ‘in plaats van een kleed lijfrok.’ Het tuintje vóór de pastorie zette hij af met traliewerk ‘omdat er soms honden kwamen spelen.’

Het kladhandschrift van *De verlossing* biedt overigens een eerder rommelige indruk.¹⁰ (Fig. 9)

¹⁰ Ik heb destijds geprobeerd er enige klaarheid in te brengen. Zie De Smedt (1999).

De manuscripten van *Kaas* en *De verlossing* zijn illustratief voor Elsschots werkwijze. De auteur breidt de nucleus van zijn verhaal in de marge van het blad en op de linkerkant steeds verder uit om – zoals in *Kaas* – bepaalde motieven beter te doen uitkomen. In het geval van *De verlossing* verraadt het handschrift de autobiografische achtergrond van het werk.

4. VERDERE TEKSTONTWIKKELING

Tot de ontstaansgeschiedenis van een tekst moeten we eveneens de verdere tekstontwikkeling vanaf de eerste gedrukte versie rekenen. Tussen tijdschriftversie en eerste druk, tussen eerste en tweede druk, etc., kunnen er immers belangrijke verschillen zitten, die soms heel relevant kunnen zijn voor de genetische interpretatie van de tekst, voor de *critique génétique*.

Een interessant voorbeeld in dit verband is *De teleurgang van den Waterhoek*, werk van Streuvels dat in 1927 verscheen, eerst in zeven afleveringen van het tijdschrift *De Gids*, en in hetzelfde jaar nog in boekvorm. Op een exemplaar van de tijdschriftpublicatie bracht Streuvels een aantal wijzigingen aan met het oog op de uitgave in boekvorm. En nog veel meer, en meer fundamentele ingrepen, deed de auteur in de tweede druk van het werk die in 1939 verscheen. Ik heb bij een andere gelegenheid uitvoerig stilgestaan bij de talloze schrappingen die allicht ingegeven waren door de noodzaak het werk in te korten enerzijds, en anderzijds sommige al te ‘erotisch’ getinte passages wat te milderen (Streuvels, 1999, p. 287-293). De grootste ingreep ligt evenwel in het slot van het werk, dat substantieel veranderd is. Ik kom er nog even op terug.

Waar de auteur in de eerste druk suggereert dat de hoofdpersonages Maurice en Mira slechts tijdelijk uit elkaar gaan en na verloop van tijd eventueel opnieuw kunnen samenleven, wordt in de tweede druk de scheiding definitief. Daartoe moest Streuvels op de kopij natuurlijk een en ander veranderen. Een cruciale passage uit de eerste druk diende daarbij geschrapt te worden:

Mira zou voorlopig opgeborgen blijven, onder toezicht zijner moeder, in staat zich met de nieuwe omgeving aan te passen, [...]. Alzoo gingen zij, langs verschillende paden, elk den eigen weg die hun voorbeschikt scheen, om later misschien, weer elkaar te ontmoeten?

[...] Hij zou zijne moeder gaan vinden, van haar dit mirakel van liefde zien te verkrijgen, dat zij die verloopene dochter in huis wilde nemen

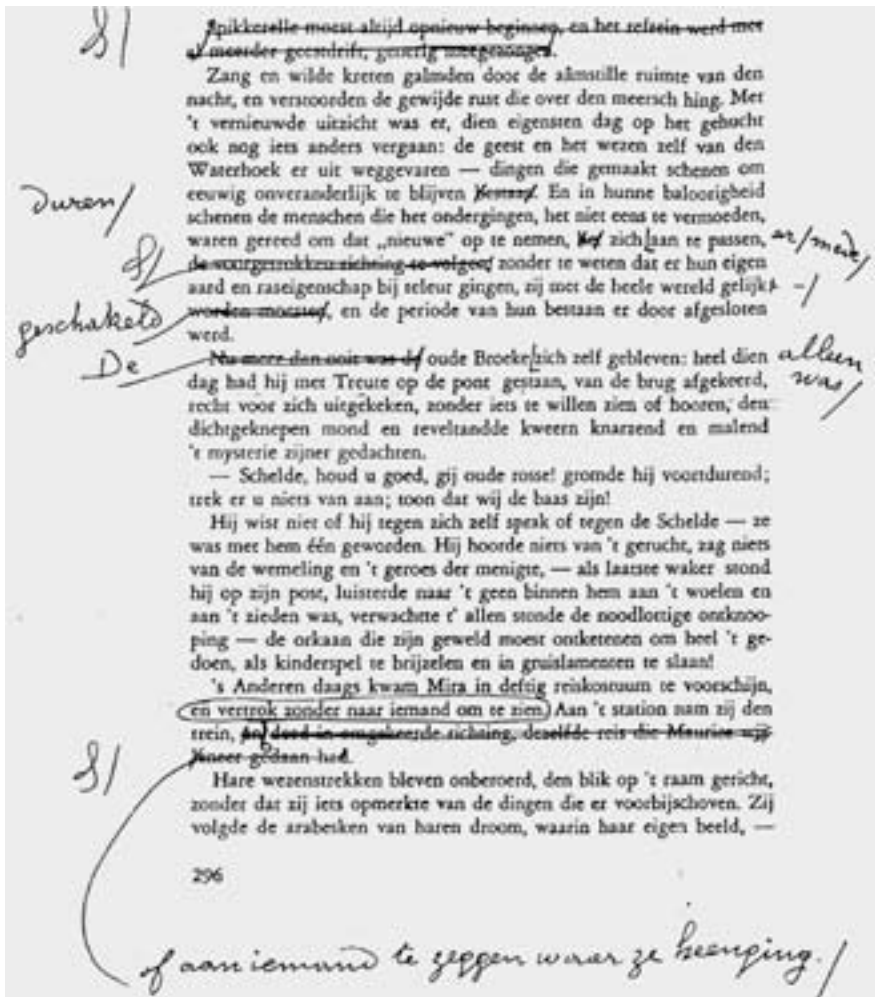

Fig. 10: De teleurgang van den Waterhoek. Kopij voor de tweede druk.

– er ten minste ‘t oog op houden, beproeven of er iets mede uit te richten viel, al ware ‘t ook maar in de hoop voor later de eer van het te verwachten kleinkind te redden. (H24, p. 290-291)¹¹

En in de slotpassage is een passus helemaal omgedraaid. In de eerste druk neemt Mira de trein; ze ‘deed in omgekeerde richting, dezelfde reis die Maurice wijleneer gedaan had.’ Op de kopij schrapt Streuvels deze zin, laat

¹¹ De handschriften van *De teleurgang* berusten in het AMVC-Letterenhuis (S 935 / H16, H17, H18, H24).

een bestaande zinsnede een regel zakken en voegt nog een regel toe, zodat de tekst luidt:

Aan 't station nam zij den trein, en vertrok zonder naar iemand om te zien of aan iemand te zeggen waar ze heenhing. (H24, p. 296) (Fig. 10)

We weten ook waarom Streuvels in de eerste druk de mogelijkheid van hereniging openliet en in de tweede druk de breuk definitief maakt. Bij de voorbereiding van de Duitse uitgave van *De teleurgang* had zijn Duitse uitgever Adolf Spemann er zich in een brief van 18 maart 1937 over verwonderd dat er überhaupt nog een hereniging zou mogelijk zijn tussen twee personen die zo erg van elkaar verschilden; bovendien was het volgens hem onwaarschijnlijk dat de moeder van Maurice Mira verder zou dulden als schoondochter. Streuvels antwoordt op 21 maart dat hij in 1927 nog voorzichtig moest zijn, omdat zijn verhaal op reële figuren gebaseerd was.¹² Thans (in 1937) kon hij meer vrijuit spreken: in de Duitse uitgave wordt de hereniging als zeer onwaarschijnlijk voorgesteld (De Smedt, 2002), in de tweede (Nederlandstalige) druk is zoals gezegd de breuk definitief.

Het belang van de vergelijking van de eerste en de tweede druk ligt derhalve voor de hand. Receptie als onderdeel van de ontstaansgeschiedenis. Streuvels hield terdege rekening met opmerkingen over zijn werk.

5. BESLUIT

Critique génétique is maar mogelijk in de mate dat er van een werk 'sporen op papier' overgeleverd zijn. Het kan dan gaan om *handschriftelijke* sporen in de vorm van notities, klad- of nethandschriften, maar ook de varianten tussen verschillende *gedrukte* versies van een werk moeten tot onderzoeksobject van de genetische studie worden gerekend.

Ik heb in deze bijdrage proberen aan te tonen hoe in nagelaten papieren van Teirlinck, Streuvels en Elsschot de poëtische opvattingen en werkwijze van deze auteurs getraceerd kunnen worden, hoe de eventuele (auto)biografische achtergrond kan worden in kaart gebracht, welke functie schrappingen en

¹² Cfr.: 'dans ce temps j'avais de graves raisons pour laisser la "fin" dans un état un peu vague, [...]. Il faut savoir qu'il y a beaucoup de réalité dans ce roman: j'ai observé les péripéties des personnages de l'extérieur et travaillé par intuition le côté psychologique'. De briefwisseling Spemann-Streuvels berust in het AMVC-Letterenhuis (S 935/B2).

uitweidingen hebben. Sommige motieven die reeds in de kern, de beginfase aanwezig zijn, worden van versie naar versie uitgebreid. De vergelijking van een passage in de eerste en de tweede druk van *De teleurgang van den Waterhoek* heeft ten slotte aangetoond hoe Streuvels reageerde op de receptie van zijn werk en hoe de ontstaansgeschiedenis van het werk aldus werd beïnvloed.

Literatuurlijst

- De Biasi, P.-M. (2000). *La génétique des textes*. Paris: Nathan.
- De Smedt, M. (1999). 'De genese van *De Verlossing* van Willem Elsschot.' In Van Hulle, D. & Vanhoutte, E. (red.), *In het klad. Tekstgenetische studies*. Antwerpen: AMVC, p. 23-36.
- De Smedt, M. (2002). 'Die große Brücke. Aus der Entstehungsgeschichte eines Romans des flämischen Autors Stijn Streuvels (1871-1969).' In Plachta, B. & Woessler, W. (red.), *Edition und Übersetzung. Zur wissenschaftlichen Dokumentation des interkulturellen Texttransfers*. (Beihefte zu *Editio*, Bd. 18). Tübingen: Niemeyer, p. 243-251.
- De Smedt, M. (2006). 'De genese van *Kaas* van Willem Elsschot.' *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, LIX: 23-38.
- Elsschot, W. (1921). *De verlossing*. Bussum: Van Dishoeck.
- Elsschot, W. (1933). *Kaas*. Versierd door Jozef Cantré. Amsterdam: Van Kampen.
- Streuvels, S. (1926). 'Kerstmis in Niemandland.' In Streuvels, S., *Werkmensen*. Amsterdam: Veen, p. 85-128; Brugge: Excelsior, p. 87-131. (Was reeds verscheen in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*, XXXV (1925): 403-425).
- Streuvels, S. (1926). 'Het leven en de dood in den ast.' In Streuvels, S., *Werkmensen*. Amsterdam: Veen, p. 129-214; Brugge: Excelsior, p. 133-219. (Verscheen ook in *Groot Nederland*, XXIV (1926): 113-138; 246-273).
- Streuvels, S. (1927). *De teleurgang van den Waterhoek*. Brugge: Excelsior; Amsterdam: Veen (2de herziene druk (1939). Antwerpen: Standaard-Boekhandel; Amsterdam: Veen).
- Streuvels, S. (1999). *De teleurgang van den Waterhoek. Tekstkritische editie* door Marcel De Smedt en Edward Vanhoutte. Antwerpen: Manteau, p. 287-293.
- Teirlinck, H. (1948-49). 'Ida en Achiel.' *Nieuw Vlaams tijdschrift*, III: 787-890.
- Teirlinck, H. (1952). *Het gevecht met den engel. Nederzetting van de Jeroens op O.L.V. Welriekende*. Brussel: Manteau. 2 vol.
- Van Hulle, D. (2007). *De kladbewaarders*. Nijmegen: Vantilt.

